

Зінченко С.В.

*кандидат філологічних наук, доцент,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя*

ЕВОЛЮЦІЯ ВЧЕННЯ ПРО ПРИКМЕТНИК У ПРАЦЯХ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ

Олександр Потебня був одним із перших учених, які зацікавилися питанням походження прикметника як окремого лексико-граматичного класу. Погляди на походження й історичний розвиток прикметника як частини мови, на творення ступенів порівняння знайшли висвітлення в його широко відомій праці «Из записок по русской грамматике». Розв'язання автором цих лінгвістичних проблем стало можливим лише в рамках порівняльної граматики, що дозволяє, залучивши результати досліджень найдавніших писемних пам'яток індоєвропейських мов, відтворити більш архаїчну стадію оформлення імен.

Акцентуючи увагу на тому, що прикметник як семантичний клас слів окреслюється високим ступенем абстрактності значень, який передбачає відповідний рівень розвитку людської свідомості, учений вбачав дві стадії (етапи) його формування. Перша стадія – «підготовча», вона характеризувалася тим, що мислення людей не було ще здатне відокремити якість від предмета, тому мова обходилася синкретичним іменем або граматичною категорією субстанції. Підкреслюючи диференціацію прикметників як самостійну граматичну категорію від іменників, О. Потебня зауважує: «В історії мов, які розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із низки ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника й утворився із

нього» [6, с. 60]. І далі: «Різниця між іменником і прикметником не споконвічна. Прикметники виникли з іменників, тобто був період, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш явні сліди й дані, коли властивість мислилася тільки конкретно, тільки як предмет» [6, с. 69].

Слід, однак, відзначити, що таке давнє ім'я, яке могло означати і предмет, і якість, по суті не було ще в повному розумінні ні предметом, ні якістю, ні іменником, ні прикметником. Воно було більш хистким, не володіло цілковито тією субстанціональністю, яка притаманна імені-предмету при номінативному строї. Це спостерігається і в сучасних мовах, які зберегли більш архаїчну граматичну структуру, коли ім'я, що позначає предмет, поряд з іншим іменем, функціонує як прикметник із значенням якості: наприклад, *камінь + хліб = твердий хліб* [3, с. 210].

Спираючись на факти з писемних пам'яток, автор «Из записок по русской грамматике» висловлює аргументовану думку про розуміння якості як субстанції, що реалізується в атрибутивності іменника: «У ст.-руськ. мові *хоробръ* – не тільки прикметник, але й іменник у значенні «молодець», богатир (мъножьства пълковъ невидимыхъ бѣсовъ нъ убоися, нъ крѣпко стоя, яко *храбрь* сильнъ...)» [6, с. 47]. І далі вчений зазначає: «Взагалі я думаю, що іменники на *-ьць*, *-иця* й інші суфікси, які не вносять ніякого особливого відтінку, крім іменникового й одиничності, безпосередньо утворені не від прикметників, а від іменників (бѣль молодець від бѣль молодъ)... Прагнення приєднати до такого іменника суфікс *-ьць* могло бути бажанням відділити його від прикметника *молодъ* і таким чином відокремити категорію прикметників» [6, с. 48].

Отже, наступна стадія розвитку мислення передбачала формування окремої категорії прикметника. Свідомість людей відокремлює від сукупності випадкових атрибутів постійну ознаку предмета (об'єкта, явища). Мисленнєвий процес розмежування ознаки і субстанції й відобразила диференціація первісного синкретичного імені на іменник та прикметник, результатом якої стало морфологічне оформлення прикметника як самостійної граматичної категорії з особливими притаманними їй ознаками (наявністю відповідного відмінювання і спеціальних суфіксів, зміною за родами, ступенями порівняння) і водночас оформлення синтаксичного плану, характерного для його основної функції як атрибута (узгодженість з означуваним іменником у роді, числі і відмінку).

Досліджуючи прикметник, О. Потебня відзначає суттєві найдавніші риси цієї частини мови – змінність за родами і ступенями: «Первісно в слов'янських мовах прикметник формально нічим не відрізнявся від іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями...» [7, с. 111]. Характеризуючи граматичний рід прикметників, учений ясно вказує на те, що рід у прикметника зберігся від того часу, коли прикметник був іменником або на його місці стояв первісний іменник. Історичний розвиток ступенювання прикметників стрункого висвітлення в працях О. Потебні не здобув. Дослідник побіжно зауважує: «Ступені порівняння відрізняють прикметники якісні (тобто безвідносні, але не присвійні і відносні) від іменників. Ця відмінність, сягаючи глибокої давнини, вказує на таку ж давність розряду прикметників якісних» [6, с. 37]. Але невідповідність у використанні загального запасу суфіксів при творенні ступенів порівняння в різних

індоєвропейських мовах свідчить про те, що остаточне оформлення цієї категорії – явище відносно пізнє [3, с. 218].

О. Потебня робить певний акцент на наявності деякої аналогії між іменниками і прикметниками саме у здатності творити ступені порівняння: «... прикметник формально нічим не відрізняється від іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями, яка, хоча і меншою мірою, властива іменникам» [7, с. 111]. Аналізуючи явище ступенювання іменників, учений зазначає; «Однак рідко, переважно в простонародній мові, трапляються ступені від іменників: Арх. говір, *бережше* (ближче до берега); скотину ли нареку, но и того *скоше*: звърь ли, – нь того *зврше* й несмисльнше (Оглашення Кирила Ієрусалимського, за ркп. XIII ст...), це явище пояснюється не тим, що *бережше* і под. утворилися «через посредство прилагательных», як *бережій*, *скотій*, *звршій*, – тут автор полемізує з Ф. І. Буслаєвим, – бо саме від прикметника присвійного вищий ступінь був би менш можливий і через те, що вищий ступінь від присвійного значив би «більше притаманний чи той, який належить звіреві» [6, с. 37]. У мовній системі такі іменники вказували на кількісно вищий вияв ознаки даного іменника в порівнянні з відповідним первинним іменником (не в граматичному розумінні), яка мислиться в ситуації, з контексту (*зврше* – за наслідком дії; за зовнішнім виглядом; за рисами характеру).

Торкаючись цього питання, О. Єсперсен зауважує: «І там, де ми зустрічаємо вживання форм вищого і найвищого ступеня іменників, ми спостерігаємо, що і вони виділяють лише одну якість і, таким чином, передають те ж поняття, що й коли б вони були утворені від справжніх прикметників» [2, с. 88]. Далі вчений наголошує, що «між

цими двома розрядами слів не можна провести чіткої демаркаційної лінії», тим самим стверджуючи наведені вище думки О. Потебні.

Цікавим, у плані ступенювання іменників, є дослідження В. В. Німчука «Ступенювання у верхньонадборжавських говірках», де зазначається: «У верхньонадборжавських говірках, як і в ряді інших говорів Закарпаття, ступенюються не тільки прикметники й прислівники. Своєрідне ступенювання тут мають також дієслова, іменники й пасивні дієприкметники» [4, с. 17]. Учений відзначає, що у досліджуваних говірках вищій і найвищій ступені порівняння іменників, називаючи їх умовними, творяться за допомогою частки *май*, походження якої викликає певні суперечки між ученими-філологами. «Вирази типу «*май хыжа*». «*май чоловік*» і т. д. можуть мати, залежно від контексту, різне значення: краща хата, красивіша хата, новіша хата, більша розмірами хата тощо; вищий чоловік, добріший, розумніший чоловік тощо [4, с. 19].

Автор у названій праці вказує на те, що специфічне ступенювання у верхньонадборжавських говірках мають іменники, які походять від прикметників. «Правда, деякі іменники на означення живої істоти з тією чи іншою внутрішньою або зовнішньою ознакою ще не зовсім відмежувалися від прикметників, від яких вони утворені, і легко замінюються ними: розумний чоловік – чоловік розумак... При подібних іменниках частка *май* вказує на більшу міру ознаки, за якою утворено іменник: *дуринь* – *май дуринь*, *розумак* – *май розумак* тощо. Пор. ще переносне вживання іменників *сомар* (осел) у значенні «тупа людина», *бик* і *вул* у тому ж значенні і ступені від них *май сомар* (тупіший), *май вул*, *май бик* (пор. і вжитий П. Тичиною іменник свиня у формі вищого ступеня: «Ось я свиня – то вже свиня! Од всіх свиней *свиніша*» [4, с. 20]. Аналітичне ступенювання, що утворюється формами вищого ступеня з препозитивною або постпозитивною

часткою *май*, характерне для всіх карпатських діалектів. Своєрідне ступенювання іменників і дієслів, з цією ж часткою, відоме не тільки в частині закарпатських, але й гуцульських говорів, на що вказував і дослідник Я. Янів: *zas'e mai potyskati; mai treba veremni* [8, с. 456].

Архаїчне ступенювання іменників, що притаманне ряду українських говірок, є ще одним підтвердженням правильності думки О. Потебні, що «шлях від іменника до прикметника є атрибутивне вживання іменника» [7, с. 62].

Слід відзначити ще одну рису, на яку вперше звернув увагу О. Потебня: «Тільки прикметники вищого ступеня в російській мові.., втрачаючи змінність і переходячи в прислівники.., разом із тим набувають абстрактного значення. У вислові «он лучше» надмірність якості розглядається, як і в німецькій мові *besser*, абстрактно. Але в українській мові та інших (польській і т. д.) «він кращий мене» конкретність прикметника зберігається» [7, с. 113]. Акцентуючи увагу на цьому питанні, зауважимо, що в давньокиївській мові вищий ступінь коротких прикметників рано почав втрачати словозмінні форми. «Дальша історія нечленних форм вищого ступеня порівняння, – як зазначає С. П. Бевзенко, – на східнослов'янському ґрунті була різною. Із часом нечленні, короткі форми, переставши вживатися в ролі означення, втратили здатність відмінюватися. На російському ґрунті з них збереглася лише форма називного-знахідного відмінка однини середнього роду на *-е, -ее*, яка й править тепер за вищий ступінь порівняння прикметників..; в білоруській же мові збереглася форма називного відмінка однини чоловічого роду на *-ей*, що також виступає у функції вищого ступеня (пор. *сладзей, цікавей...* тощо). Українська ж мова зовсім втратила не членні, короткі форми вищого ступеня порівняння» [1, с. 219].

Отже, українська мова, порівняно з російською, зберігає відповідну конкретизацію прикметників вищого ступеня. Вищий ступінь порівняння прикметників у російській мові – закостеніла, незмінна форма, яка граматичним складом не відрізняється від прислівника.

Таким чином, О. О. Потебня, досліджуючи проблематику частин мови в діяхронічному плані, стверджував: а) слово в давній період розвитку мови було тільки вказівкою на чуттєвий образ. Розклад і видозміна чуттєвого образу на простіші явища дали поштовх до утворення частин мови; б) у доісторичний період ряд іменників мали більшу атрибутивність, ніж у сучасний період – вони закономірно творили ступені порівняння; в) прикметники походять із атрибутивних іменників та деяких дієслів як наслідок їх більшого абстрагування; г) ступенювання якісних прикметників є однією з найдавніших рис цієї частини мови; г) українська мова, як і ряд інших слов'янських мов, на відміну від російської, зберігає більшу конкретизацію у вживанні прикметників вищого ступеня порівняння.

Однією з великих заслуг О. Потебні як ученого-філолога є те, що він, досліджуючи історію формування і розвитку окремих граматичних розрядів слів, із застосуванням порівняльно-історичного методу, на філософському рівні розкрив суть прикметника як частини мови. Його ідеї щодо ступенювання іменників і прикметників стали надбанням не лише слов'янського, а й загального мовознавства.

Список використаних джерел:

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М., 1958. – 329 с.
3. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание / В. М. Жирмунский. – Л., 1976. – 695 с.
4. Німчук В. В. Ступенювання у верхньонадборжавських говірках // Питання граматики і лексикології української мови / В. В. Німчук. – К., 1963. – С. 17-29.
5. Погорелов В. Болгаризмы в карпаторусских говорах / В. Погорелов // Научный сборник в память Е. И. Сабова / В. Погорелов. – Ужгород, 1935.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1968. – Т. 3. – 551 с.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.
8. Janow J. Ze stosunkow jezykowych malorusko-rumunskich // Сборник статей в честь академика А.И.Соболевского / Jan Janow. – Л., 1928. – С. 456-481.